

بخش خاطرات

«معرفی مقدماتی»

بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی، مؤسسه‌ای است تحقیقاتی که پژوهش‌هایی در زمینه‌های گوناگون تاریخ معاصر ایران اسلامی را در دستور کار دارد؛ هرچند وظیفه اصلی آن، نگارش تاریخ صحیح ربع قرن اخیر و زمینه‌ها و حوادث نهضت و انقلاب اسلامی است. می‌دانیم که نگارش تاریخ پرحادثه ربع قرن اخیر هدفی سترگ و عرضه تاریخی صحیح از انقلاب و نهضت اسلامی، ادعایی بزرگ است؛ به همین دلیل است که بنیاد تاریخ این کار بزرگ را به چند قسمت کوچکتر تقسیم نموده و برای هر قسمت گروهی را مأمور به تحقیق و تفحص و بررسی نموده است؛ که هر یک در حیطه کار خود از روشهای پژوهشی نوینی بهره می‌گیرند.

یکی از آن گروههای پژوهشی، «بخش خاطرات» بنیاد است؛ که مسئول کشف و ثبت و ضبط خاطرات دهه‌های اخیر و هم‌ده‌دار نگارش «تاریخ انقلاب به روایت خاطرات» است. از اهداف این بخش، شناسائی و ضبط نگارش خاطرات ارزشمند همه کسانی است که در عرصه‌های گوناگون تاریخ انقلاب، به‌نوعی حضور داشته‌اند و دارای آگاهی و اطلاعاتی از مقاطع مختلف این «پدیده بزرگ قرن» می‌باشند.

«ضرورت و اهمیت کار»

برای آنکه اهمیت کار «بخش خاطرات» بیشتر روشن شود، نخست باید بدانیم که

خاطرات به‌طور خلاصه «یادهای برجسته» ای است از گذشته، حاصل از برخورد با واقعیت و مشاهده آن که به‌علت تازگی یا جالب‌بودن بر ذهن و حافظه اثر گذاشته و بعدها «یادآوری» می‌گردد.

موضوع کار بخش خاطرات، بیشتر قسمت‌های ثبت نشده و شفاهی خاطرات است. نیز، در ضبط خاطرات افراد، عمدتاً شخصیت‌ها و چهره‌های فعال حوادث گذشته و به اصطلاح «رجال» مورد نظر هستند و از خاطرات دیگران تا آنجا که به وقایع مهم معاصر مربوط گردد، در درجه دوم استفاده می‌شود. البته خاطرات عموم مردم، تا آنجا که روشنگر فضای گذشته و نمایانگر عواطف و احساسات ملی است، به نوبه خود منبع مهمی برای شناخت فرهنگ و روحیات جامعه و کشف علل حوادث و در جای خود شایان توجه کامل است. از دیدگاه ما، خاطرات منبعی برای تحقیق تاریخی است. و فرق است بین این دیدگاه جدی نسبت به خاطرات، با آن نوع نگرشی که گه‌گاه در بعضی مجلات و روزنامه‌ها شاهد آن بوده‌ایم که خاطرات را پدیده‌ای تفننی، ذوقی و سرگرم‌کننده می‌دانند!

به نظر ما خاطرات می‌تواند در کاربرد درست خود «کاشف رازهای پنهان» گذشته باشد. چه، می‌دانیم که بنا بر هزار و یک دلیل برگمبایی از تاریخ ناگفته و نانوشته مانده است و بدون روشنگری خاطرات، به بسیاری از اسناد خشک و بی‌روح گذشته نمی‌توان اعتماد کرد. زیرا که اکثراً در محیطی پر خفقتان تهیه شده‌اند. اساساً حوادث بیشماری که در گذشته رویداده است، گاه هر یک صفحه یا صفحاتی از سرگذشت و کارنامه ملتی بوده است، ولی در بیشتر آن صفحه‌ها و رویدادها، گزارشگر و وقایع‌نگاری نبوده است و از این رو ما درباره آن حوادث در خلا آگاهی و کمبودی هولناک به‌سر می‌بریم. این خلا زمینه‌ساز یک ملأ (پری) دروغین و ناروا شده است و قلم را به دست ناهلان داده است تا به نفع خود، به نفع «ملأ» و «مترفین» و «جباران»^۱ آنچه می‌خواهند جعل کنند و تحریف نمایند.

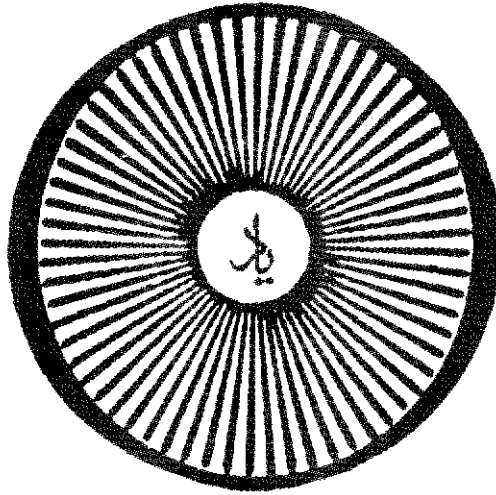
آری، ما تا کنون از داشتن تاریخی جامع و کامل از گذشته خویش محروم بوده‌ایم، تا کنون تاریخها را دیگران بر ایمان نوشته‌اند و یا دیکته کرده‌اند. تا کنون تاریخ در تیول دربارها، یا قلمسهای استعماری شرقی و غربی بوده است. زیرا توجه و عنایت لازم به خاطرات و مشاهدات تاریخسازان واقعی و شاهدان عینی صادق نشده است. در نتیجه اطلاعات و اخبار ذی‌قیمتی را که در سینه‌های مطلعسان و شاهدان بوده است از دست داده‌ایم و نهایتاً زمینه برای انواع جعل‌ها و دروغها و غرضرانیها، بویژه در برداشت از تاریخ معاصر فراهم شده است. این است

۱- اصطلاحات قرآنی درباره افسار مسلط در جوامع فاسد. بترتیب یعنی «سران و بزرگان چشم پرکن»، «مال‌اندوزان و مترفین» و «دستمگران».

آن خسارت جبران‌ناپذیر فرهنگی که تا به حال به موجودی و ثروت تاریخی خود و آیندگانمان وارد شده است! عدم توجه کافی به حساسیت و اهمیت خاطرات تاریخی و نقش فرهنگی آن از مهمترین عللی بوده است که منجر به این فقر فرهنگی و تاریخی شده است و حتی هنوز نیز ذهنیت بسیاری از شخصیت‌های روحانی، سیاسی و فرهنگی آنچنان که باید، نسبت به این مهم توجیه نشده است. هرچه دورتر می‌رویم این کمبود و خلأ محسوستر است. از شهید شیخ فضل‌الله نوری گرفته تا شهید آیت‌الله مدرس، آیت‌الله کاشانی و مرحوم طالقانی و شهید بهشتی و شهید مطهری، بزرگان و رهبران حرکت‌ها و نهضت‌های اخیر در حالی درگذشتند که از گنج بزرگ اطلاعات تاریخی و مشاهدات و خاطرات سیاسی - فرهنگی آنان محروم ماندیم و امروز چقدر به آن اطلاعات نیازمندیم!

اگر امروز خاطرات آن عزیزان را که پیوندی محکم با تاریخ معاصر داشت، در اختیار داشتیم، زمینه برای ابهام‌ها و سئوال‌ات و برداشتهای غلط کمتر بود و وسایل برای بیداری و آگاهی نسلمها فراهم‌تر. بنابراین، پرده برداشتن از وقایع مسکوت مانده و شنیدن پاسخ پیرامون مجهولات و مبهمات حوادث تاریخی، با استفاده از «خاطرات» بسیار آسانتر می‌شود. خاطرات حقایقی است ناگفته از زبان کسانی که خبرنگاری نمی‌دانسته‌اند، اما آنچه را که دیده و شنیده و احساس کرده‌اند، بر زبان می‌آورند و در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. از گردآوری اطلاعاتی که در سینه شاهدان عینی حوادث گذشته وجود دارد، نوعی «دائرةالمعارف تاریخی» به وجود می‌آید که می‌توان آنرا «تاریخ شفاهی» نیز نامید و البته این نامگذاری مانع از آن نخواهد بود که خاطرات مکتوب را نیز جمع‌آوری و حفظ کنیم.

با توجه به نگرش فوق، پیداست که نوشتن تاریخی واقع‌بینانه و صحیح بدون منبع مهمی به نام خاطرات، تا حدودی عملی نیست و در مقابل، هر قدر توجه به خاطرات سودمند و گردآوری و بررسی آنها، بیشتر صورت گیرد، خطر تعریف و ابهام و اشتباه و کج‌فهمی‌ها کمتر و کمتر شده و به همان نسبت میراث منابع و مآخذ تاریخی آیندگان نیز غنی‌تر خواهد شد. علاوه بر اینکه ثبت خاطرات، گاه بازدارنده بسیاری از آفات و مانع بسیاری از برداشتهای غلط و سوء استفاده‌های شخصی و گروهی خواهد بود، خاطرات خود به عنوان يك منبع اصیل و اساسی فرهنگ و دانش، اعم از علوم انسانی و هنرها خواهد بود. خاطرات می‌تواند گنجینه‌ای الهام‌بخش برای داستان‌نویسی‌ها، اشعار و سرودها، فیلمنامه‌ها و نمایشنامه‌ها و نیز منبعی برای پژوهشهای اجتماعی مردم‌شناسی و رجال‌شناسی و غیره قرار گیرد.

«وظایف بخش خاطرات، روشها و مراحل کار»

وظایف بخش خاطرات به طور خلاصه از این قرار است:

- ۱- شناسایی افراد فعال و مؤثر در حوادث گذشته انقلاب و یا لاقبل کسانی که شاهد و مطلع بوده‌اند، از هر قشر و تیپ و گروه و گرایشی که باشند.
- ۲- «خاطره‌یابی» و ضبط و نگارش خاطرات افراد شناسایی شده براساس امکانات و اولویت‌ها.
- ۳- گزینش قسمت‌هایی از خاطرات برای درج در فصلنامه «یاد».
- ۴- انتشار مجموعه موضوعی خاطرات تحت عنوان: «تاریخ انقلاب اسلامی به روایت خاطرات»
- ۵- بررسی و پژوهش درباره مسایل نظری مربوط به خاطرات.

و اینک توضیحی درباره بعضی از بندهای فوق:

خاطره‌یابی یکی از فعالیت‌های اصلی بخش خاطرات است و منظور از آن «کوشش فکری و عملی در جهت کشف و استخراج و گردآوری خاطرات می‌باشد» پیداست که پدید آمدن منبعی به نام خاطرات، بسرای استفاده‌های گوناگون، جز از راه «عملیات خاطره‌یابی»^۱ امکان‌پذیر نخواهد بود، اگر خاطره‌یابی چنانکه باید مورد عنایت مسئولین و نیروهای فرهنگی کشور قرار نگیرد، چه بسا که باز هم تا سالیانی دیگر، شاهد از دست رفتن «یادهای ارزشمند گذشته» باشیم، همان فاجعه

۱- ما معتقدیم که خاطره‌یابی مجموعه‌ای از کارها و فرآیندی است که منجر به یافتن خاطرات می‌شود. از این رو آنرا اصطلاحاً عملیات خاطره‌یابی نامیدیم.

فرهنگی بزرگی که به آن اشارت رفت.

مقدمه خاطره‌یابی، شناسائی و کشف آرشیوهای زنده انسانی است. بخش خاطرات پس از شناسائی این‌گونه افراد مراحل زیر را در جهت گردآوری اطلاعات تاریخی ناگفته و نانوشته آنان طی می‌کند:

۱- تهیه مشخصات اجمالی لازم و ویژگیهای فرد مورد نظر برای برخوردها و تماسهای اولیه؛

۲- تماسهای حضوری و تلفنی برای توجیه ذهنی مخاطب نسبت به چگونگی و اهمیت کار؛

۳- تنظیم سئوالات و طرح آنها در آغاز و در حین انجام کار؛

۴- ضبط مصاحبه خاطره‌گیری بر روی نوار؛

۵- پیاده‌کردن مطالب نوار و پس از تطبیق مجدد، دسته‌بندی و آرشیوکردن متون و نوارها.

«روشهای خاطره‌یابی»

متداول‌ترین روش خاطره‌یابی همان خاطره‌گوئی انفرادی است، که اشاره شد، ولی روشهای دیگری هم مورد توجه بوده و بعضاً نیز اعمال شده است؛ از جمله:

۱- خاطره‌گویی مشترک: در این شکل از خاطره‌گویی، شرکت‌کنندگان در جلسه، خاطرات و مشاهدات خود را از وقایع انقلاب اسلامی بیان می‌کنند. و یا آنچه را از دیگران شنیده‌اند، بازگو می‌نمایند. این جلسات، به صورت میزگرد و عاری از تشریفات دست و پاگیر، و بیشتر به صورت دوستانه تشکیل می‌گردد.

اعضای شرکت‌کننده، در یک تلاش گروهی، با بیان خاطرات خود از جریان‌ات انقلاب، ابعاد ناشناخته و زوایای تاریک آن را روشن می‌سازند.

خاطره‌گویی مشترک نسبت به خاطره‌گویی فردی، امتیازاتی دارد که ذیلاً، به چند مورد آن اشاره می‌کنیم:

الف - در خاطره‌گویی مشترک تعارض کمتری به چشم می‌خورد، و به دلیل رو در رویی و حضور گویندگان وقایع، خاطرات متعارض، اغلب در همان جلسه حل می‌شود.

ب - در خاطره‌گویی جمعی، خاطرات، تکمیل‌کننده یکدیگرند. مثلاً، یکی از اعضای جلسه، خاطرات خود را از یک واقعه تظاهرات و درگیری در خارج از یک جلسه سخنرانی را بیان کرده و اضافه می‌کند که به علت ازدحام جمعیت، نتوانستم به داخل جلسه سخنرانی بروم. لذا از وقایع داخل مجلس اطلاعی ندارم. در اینجا، فرد دیگری از افراد جلسه - که در آن قضیه حضور داشته - خاطرات آن شخص را تکمیل و یا تأیید می‌کند و می‌گوید: من در آن روز، داخل مسجد بودم، سخنران

اینطور گفت و مردم اینطور تظاهرات کردند و سر و صدای تیراندازی از بیرون مسجد بود و...

ج - امتیاز دیگر خاطره‌گویی مشترک، «تداعی خاطرات» است. برای نمونه، گاهی اوقات هنگام پرسش از خاطرات يك واقعه تاریخی، همه اظهار بی‌اطلاعی می‌کنند، اما به محض نقل يك خاطره توسط یکی از حضار، دیگران نیز خاطرات مربوط به آن قضیه در ذهنشان تداعی می‌شود و این، از امتیازات خاطره‌گویی جمعی به شمار می‌آید.

تا کنون بعضی از جلسات «خاطره‌گوئی مشترک» درباره رویدادهای انقلاب در فصلنامه یاد منتشر گردیده است.

۲- در مواردی افراد مطلع درباره جریانات تاریخی، خود اقدام به ضبط خاطراتشان نموده و یا این کار را با هماهنگی قبلی و طرح موضوعات و سؤالات مورد نظر از سوی بنیاد تاریخ انجام داده و سپس نوار یا کپی آنرا ارسال داشته‌اند.

۳- نوع دیگر، روش مکاتبه‌ایست، که دارنده خاطره، خود آنرا می‌نویسد و معمولاً در پاسخ به سؤالات کتبی یا شفاهی بنیاد، به طرح آن می‌پردازد. مواردی از این‌گونه خاطرات، تا کنون به دفتر بخش خاطرات رسیده و مورد استفاده نیز قرار گرفته است. نمونه‌ای از سؤالات اولیه که در هر دو روش خاطره‌گیری کتبی و شفاهی مطرح می‌شود ضمیمه این نوشته است، (ضمیمه ۱).

«فوائد و کاربرد خاطرات»

بدیهی است که فواید این‌گونه خاطره‌یابیها بسیار بوده و کاربردهای فراوانی خواهد داشت که ما بحث تفصیلی آنرا به مباحث نظری موکول نموده و در اینجا برای یادآوری فقط اشاره‌ای می‌کنیم:

۱- خاطره‌یابیها، به عنوان پژوهشی کلیدی، گاه منجر به کشف اسناد و مدارک تاریخی ارزشمندی که در نزد افراد است، شده است. معمولاً شخصیت‌های مصاحبه‌شونده، خود، عکسها، نامه‌ها و مطالب و مدارک منحصر بفردی را به‌عنوان شواهد یا ضمیمه خاطرات خود عرضه می‌کنند. چه بسا که در خاطره‌یابی به منابع تازه‌تر و مهم‌تری که مجهول بوده است، راهنمایی می‌شویم.

۲- در خاطره‌یابی‌ها، به تبع موضوعات مختلف خاطرات و زمانها و مکانها و افراد گوناگون مطرح شده در آنها، به شناخت بسیاری از مسایل فرهنگی، هنری، سیاسی، اجتماعی و مذهبی دست یافته‌ایم.

۳- فایده مهم دیگر خاطره‌یابی «رجال‌شناسی» است؛ زیرا برای این کار،

ناچار بسیاری از افراد مورد شناسائی و معرفی قرار می‌گیرند به علاوه، به دلیل نقش مؤثر شخصیت‌ها در اجتماع، سئوالات بسیاری دربارهٔ آنان مطرح می‌گردد. شخص خاطره‌گو در ابتدا به بیان مشخصات و سرگذشت خویش می‌پردازد و دیگران نیز به مناسبت از زبان او معرفی می‌شوند. فرمی نیز دربارهٔ زندگینامه وی تهیه شده است که در اختیار قرار گرفته و پس از تکمیل، علاوه بر آرشیو خاطرات، نسخه‌ای نیز به آرشیو «بخش رجال» بنیاد تاریخ منتقل می‌شود. به این ترتیب خاطره‌یابی‌ها موجب گسترش اطلاعات مربوط به رجال‌شناسی معاصر و وسیله‌ای برای کشف مجدد و کاملتر تاریخسازان و نقش‌آفرینان تاریخ خواهد بود.

نکته قابل توجه اینکه در بیان خاطرات، گاه مطالب بسیار مهم، منحصر به‌فرد، حساس و بعضاً محرمانه‌ای دیده می‌شود که روی بسیاری از تحلیلها و برداشتهای موجود، اثر می‌گذارد و این به تنهایی نشان‌دهندهٔ اهمیت فراوان خاطرات در تحقیقات تاریخی است. از جمله به چند مورد از نتایج خاطرات که روشنگر برخی از خطاهای مطبوعاتی و غلط‌های مشهور تاریخ معاصر است، اشاره می‌کنیم:

۱- در بازجوییهای عاملین ترور حسنعلی منصور، نخست‌وزیر رژیم گذشته، برای آنکه مبارزین دیگر لو نروند، گفته شده است که اسلحه آن ترور، بازمانده از فداییان اسلام است و حال آنکه در خاطرات روشن گردیده است که اسلحه مزبور توسط یکی از روحانیون مبارز تهیه گردیده است و این مسئله در شناخت منشأ تحركات مبارزین مسلمان با اهمیت است.

۲- عکس مشهوری که ظاهراً دستگیری امام را نشان می‌دهد و به این عنوان شناخته شده است. مربوط به یکی از تاکسی‌های قم است و آن تاکسیران متأسفانه به غلط و به توهم ساواکی بودن، بعداً مورد ضرب و شتم نیز قرار گرفته است! مطالب بالا و مانند آنها که برخلاف واقع شهرت پیدا کرده بود، به وسیله خاطرات کشف گردیده و متن آنها در آرشیو موجود است.

خاطرات نوشته شده، پس از تطبیق با نوار، موضوع‌شناسی و فهرست‌برداری می‌شود تا معلوم گردد که دربارهٔ چه مسائل و موضوعاتی، تا چه میزان گفتگو شده است و خلاصه کم و کیف دقیق خاطرات مطرح شده چه بوده است.

در این قسمت است که گاه به نواقصی در بازگرددن خاطرات (به علت فراموشی - تداخل مطالب و...) برخورد شده و سپس در گفتگوی مجدد با گوینده، اصلاح و تکمیل شده است؛ چه بسا در موضوع‌شناسی، کشف شود که چند درصد مطالب نوار، به تناسب بحث، مطالب غیر خاطره‌ایست، تا بتوان آنها را مورد تفکیک قرار داد. از این‌رو فهرست‌برداری کامل برای اطلاع از موجودی بخش خاطرات و محتوای نوارها و کم و کاستیهای آن ضروری است. پس از طی مراحل فوق تقریباً همهٔ خاطرات، به‌جز موارد تکراری و زاید، مورد ویرایش و نگارش مجدد

قرار گرفته و در این راستا تنظیمی دوباره می‌یابد؛ زیرا چه بسا که در معاوره و گفتگوی شفاهی، نظم و انسجام مطالب از هم گسیخته شده باشد. با این ترتیب بازنویسی و نگارش نهایی مطالب، بار دیگر موجب تصفیه و ترتیبی نو (همراه با عنوان‌گذاری و...) شده و خاطرات برای عرضه آماده‌تر می‌شود. نگارش نهائی و پاک‌نویس متن خاطرات، هرچند نوعی خاطره‌نگاری محسوب شده و وارد مقولهٔ جدیدی می‌شود (که سابقه هم داشته است) ولی آنرا از حلاوت و روانی‌گفتاری نمی‌اندازد و فقط آن را زیباتر و منسجم‌تر و قابل استفاده‌تر می‌کند. در اینجا لازم است که به مناسبت اشاره‌ای هم به خاطره‌نگاریها کنیم چرا که یکی از موضوعات مهم مورد بررسی این بخش می‌باشد.

«سابقهٔ خاطره‌یابی و خاطره‌نگاری‌ها»

یاری جستن از خاطرات در نگارش تاریخ، از قدیم، به‌طور طبیعی وجود داشته است و بیشتر تاریخ‌نگاران از خاطرات خود یا دوستان و افراد مطلع و مورد وثوقشان در کار خود بهره گرفته‌اند.^۲ زیرا در تاریخ‌نگاری‌های پیشین نیز، هر يك نسبت به وقایع دوران نزدیک به خود کم و بیش دسترسی به شاهدانی داشته‌اند و آنان نیز با تکیه بر مشاهدات و خاطراتشان مطالبی را نقل می‌کرده‌اند.

ولی توجه عمیق و گسترده به خاطرات از این دیدگاه، فقط در زمان معاصر ما انجام گرفته است و البته در ابتدا و بیشتر غربیان به آن پرداخته‌اند. در خاطره‌نگاریها گاه، خاطرات يك یا چند فرد مؤثر در جریانی تاریخی، خود به تنهایی تاریخ آن حادثه یا جریان و یا تنها سند به‌جا مانده از آن شناخته شده است، چرا که کمتر منبع مطلع یا موثق دیگری در آن‌باره یافت می‌شده است. خاطرات «چرچیل»، «دوگل» در جنگ جهانی دوم، خاطرات «سپهر» در جنگ جهانی اول و همچنین خاطرات «رکن‌زادهٔ آدمیت» از جنگ جهانی در جنوب ایران و قیام دلیران تنگستان هر يك از جزئیات خود از نمونه‌های این نوع خاطره‌نگاری است. به این معنی که جز نامبردگان فوق، کمتر کسی از مطالب آنها آگاهی داشته است. کتابهای تاریخی دیگری دربارهٔ دوران معاصر وجود دارد که گرچه مستقیماً نام خاطره ندارد ولی آکنده از یادها و مشاهدات برگزیدهٔ نویسندگان آنهاست از جمله:

«حیات یحیی» از یحیی دولت‌آبادی - «یادگار عمر» از عیسی صدیق -
«پنجاه و پنج» از علی دشتی - «زندگی من» و «تاریخ مشروطه» از کسروی -
«تاریخ بیداری ایرانیان» از ناظم‌الاسلام کرمانی - «تاریخ احزاب سیاسی» از

۲- به این مطلب در سلسله مقالات پژوهشی پیرامون خاطرات در شماره ۱۲ یاد پرداخته شده است.

ملك‌الشمراء بهار و... اما در نیمه دوم قرن بیستم (بعد از جنگ جهانی دوم در کشورهای پیشرفته و تقریباً به‌طور همزمان در ایران گرایشی مستقیم و بیش‌از‌بیش نسبت به خاطره‌یابی از رجال و خاطره‌نگاری آنها و به‌طورکلی گردآوردن این نوع از منابع تاریخی، دیده شده است. در ایران، در دهه‌های اخیر، مجله‌های خواندنی‌ها، سپید و سیاه، تهران مصور و از همه مهمتر مجله «وحید» (به‌طور مستقل و جداگانه) دست به این کار زدند که نمونه آن خاطرات فرخ «معتصم‌السلطنه» و دو جلد «خاطرات وحید» است در سالهای پس از انقلاب، یکی از مؤسسات انتشاراتی به انتشار خاطراتی از رجال و شخصیت‌های دوره قاجار پرداخت. همزمان، در خارج از کشور، ضد انقلابیون فراری، از افراد و گروههای ماوراء چپ گرفته تا راست (و عمدتاً سران رژیم گذشته) مشغول نوشتن خاطرات زندگیشان شدند که بسیاری از آنها به فارسی ترجمه و در داخل نیز منتشر شده است. اما شاید وسیع‌ترین حرکت در خارج از کشور به وسیله دانشگاه هاروارد انجام گرفته باشد که در مدت ۵ سال با ۱۲۶ نفر از مشاهیر و مقامات سابق ایران مصاحبه شده است. (ر.ک ضمیمه ۲) پیدا است که خاطره‌گیری، به‌صورت علمی گسترده، پیگیر و با اکیپ‌های متعدد باعث می‌شود که تاریخ آینده ما از خاطرات ارزشمند يك ملت تغذیه کند و نه همچون گذشته از افرادی معدود.

«اولویت‌ها»

بخش خاطرات با توجه به محدودیت امکانات و تنگناهای موجود در این نوع کارهای فرهنگی، در خاطره‌یابی‌ها حتی‌الامکان از برخی اولویت‌ها و ضرورت‌ها پیروی می‌کند؛ از جمله:

۱- خاطره‌گیری از معمرین - زیرا که خاطرات آنان بیشتر در معرض فراموشی و از دست رفتن قرار دارد.

۲- در دسترس بودن و فراهم‌تر بودن زمینه انجام مصاحبه.

۳- حضور و دخالت بیشتر در حوادث گذشته نهضت اسلامی.

همچنین اولویتی که در زمینه انتشار کنونی آنها در فصلنامه یاد، رعایت می‌شود این است که مربوط به زمینه‌های انقلاب اسلامی و یکی از مبداهای اصلی آن، «حوزه علمیه قم» و مبارزات طلاب و روحانیون باشد. در انتشار مجموعه خاطرات نیز، آنچه که بیشتر مربوط به زمینه‌های نهضت و حوادث انقلاب اسلامی باشد در اولویت قرار دارد. از فواید انتشار گزیده خاطرات و مجموعه آنها این است که انگیزه تکمیل و تأیید یا تکذیب آنها را فراهم می‌کند، چنانکه تا کنون نیز عده‌ای در پاسخ و یا تأیید خاطرات منتشره، مطالبی به آنها افزوده‌اند.

«نگاهی به بحث‌های نظری مربوط به خاطرات»

از آغاز کار بخش، همواره خلا و کمبود بررسی‌های علمی و نظری دربارهٔ چیستی، جایگاه و کاربرد خاطرات و... به شدت احساس می‌شد و بحث‌هایی نیز در این باره، در فصلنامه انجام گرفت. پس از تهیه طرحی تحقیقاتی برای انجام این پژوهش، مصاحبه‌ها و مشورت‌های علمی متعددی آغاز گردید و بررسی و تحقیق، صورتی مفصلتر و منظم‌تر یافت. به زودی صدها کتاب و نشریه مربوط به این موضوع، مورد مراجعه، مطالعه و فیش‌برداری قرار گرفت و مقالاتی چند نوشته شد. سرانجام، مقدمات این بحث به طور مستقل و در صفحاتی ویژه، از شمارهٔ هفتم «یاد» منتشر شد که هنوز ادامه دارد و بسیاری از مطالب همین نوشتار نیز، نمونه‌ای از آن بحث‌ها است.

با توجه به نکات گذشته، ضرورت بحث نظری خاطرات به خوبی پدیدار می‌شود ولی برای توضیح بیشتر قسمتی از مقدمهٔ این بحث از فصلنامهٔ یاد نقل می‌شود:^۳ دیدیم که خاطرات از سهل‌الوصول‌ترین طرق و منابع کشف حوادث تاریخی‌اند. ولی متأسفانه به علت عدم تعیین و تدوین ضابطه و چارچوب صحیحی برای آن، خاطراتی که تا کنون نوشته شده است، اگر چه بسیار فراوان و نسبتاً ارزشمند و کارگشاست، اما فاقد نظم و انسجام و اعتبار لازم می‌باشند. رشد خودرو و هرز خاطره‌نگاری آنرا از حالت یک فعالیت مهم تاریخی و ادبی و هنری، به صورت عملی تفننی و سرگرمی‌ای پیش پا افتاده و تقلیدی درآورده است. پراکندگی و بی‌سروسامانی در خاطرات تدوین شده، بازار آنرا بصورتی آشفته درآورده و آفات آنرا افزایش و ارزش آنرا کاهش داده است. جعل و تحریف، ضد و نقیض-گویی، تأثیرات گرایش‌های فکری و سیاسی گوناگون و تعارض در خاطرات آنقدر افزایش یافته است که اگر همچنان ادامه یابد و در این زمینه معیارها و ضوابطی مطرح نشود، راه‌های نقد و پالایش خاطرات و استفادهٔ صحیح از آنها در کشف واقعیات تاریخی همچنان بسته خواهد ماند. در این صورت - برای نمونه - از کجا باید معلوم شود که حوادث انقلاب اسلامی را قهرمانان و پدیدآورندگان آن درست بازگو می‌کنند یا دشمنان و مخالفان و فراریان از آن؟^۴ یا مثلاً حادثهٔ گروگانگیری جاسوسان امریکایی و پیامدهای آنرا، خود گروگانها درست روایت می‌کنند^۵ یا کسانی که آنها را گروگان گرفتند؟ کاخ سفید‌نشینان صادقانه حکایت

۳- با تغییر مختصر از شمارهٔ ۷ یاد صفحات ۱۹ و ۲۰.

۴- اشاره به خاطرات ضدانقلابیون خارج از کشور، امثال راجی - هویدا - قره‌باغی و ... که چاپ شده است.

۵- اشاره به خاطرات گروگانهای امریکایی که در سالهای گذشته در روزنامهٔ اطلاعات چاپ شده است.

می‌کنند یا آن‌انکه میانجی و واسطه شده‌اند؟ راستی که اگر ضابطه‌ای در کار نباشد، هر شیادی خواهد توانست هر دروغ و بهتانی را با تردستی تمام، بنام خاطره رواج دهد و در این صورت خاطره، تا حد يك شایعه بی‌اساس و مغرضانه سقوط خواهد کرد!

حقیقتاً باید گفت که خاطره‌یابی و خاطره‌نویسی بدون شناخت و ضابطه و مرزبندی، همانند ساختمان‌سازی و یا شهرسازی بدون طرح و نقشه است که نتیجه آن بوجود آمدن بنایی بی‌اساس و کج و معوج و قناس! یا شهری بی‌در و دروازه و درهم و برهم و نازیبا خواهد بود که آدمی یا در آن گم می‌شود و یا راهش دور!... در حالیکه همین عمل، همراه با آگاهی و در دست داشتن قواعد منظم و اصولی، دزای نتایجی پر بار بوده و مانع پراکندگی‌ها و دوباره‌کاریها خواهد بود و پژوهشگران را سریعتر و بهتر به نتیجه رهنمون خواهد شد.

برای انجام يك بررسی علمی دربارهٔ خاطرات باید چهارچوب و حدود و مشخصات این بحث را کاملاً روشن کرده باشیم، زیرا آنچه مطلوب ماست این است که این‌گونه بحث‌ها، موجب جمع‌آوری اطلاعات و تجارب پراکنده موجود دربارهٔ خاطره‌شناسی و خاطره‌یابی گردیده و پس از تنظیم و تدوین، منجر به تأسیس فنی به نام «خاطره‌شناسی» گردد و ایزاری در خدمت بررسیهای نظری در تاریخ و به‌ویژه تاریخ معاصر.

«فن خاطره‌شناسی» خواهد توانست همچون دستگاه منطبق و اصول بررسی خاطرات، ابزار شناخت و نقد «یادها» قرار گیرد. همچنانکه علم منطبق می‌گوید: «از راه این مقدمات و بدین‌گونه حرکت کن تا به نتیجه صحیح برسی»، خاطره‌شناسی هم پس از تبیین و جایگاه خاطرات می‌گوید: این‌گونه خاطره بگو - این‌گونه آن را بیاب و ثبت کن و به‌کار ببر تا درست عمل نموده و جلوی انحراف و تحریف و خیانت در تاریخ و فرهنگ را گرفته باشی! و همچنانکه علم منطبق با تدوین ضوابط خود مانع تفکر آزاد و رشد اندیشه نخواهد بود و همان‌گونه که قواعد دستور زبان مانع پرورش و بیان اندیشه نخواهد شد، خاطره‌شناسی نیز نه تنها مانع گسترش بیان و ثبت خاطرات نخواهد بود، بلکه به کمک آن نیز خواهد شتافت و آن را از آفات احتمالی نیز مصون خواهد داشت.

بنابراین یک‌نوع رابطهٔ متقابل بین این بحث نظری و خاطرات وجود دارد. پیشرفت و تکامل این بحث، باعث پیشبرد خاطره‌یابی‌ها و خاطره‌نگاریها خواهد شد، همچنانکه ایجاد راههای هموارتر و مستقیم‌تر باعث تسریع و تسهیل در رسیدن به مقصد می‌باشد و از طرف دیگر چون این بحث مقدمه و مدخلی بر

۶- امثال کارن - ونس و هامیلتون جردن که در این باره مفصل نوشته‌اند.

۷- خاطرات امثال کورت والداهیم و حسنین هیکل و ...

خاطرات است، پس افزایش و رشد کمی و کیفی خاطرات نیز باعث تکامل آن خواهد شد، زیرا بتدریج مسائل تازه تر و بیشتری را برای آن ایجاد خواهد کرد.

ابواب و فهرست مباحث خاطره‌شناسی:

در مورد خاطرات سؤالات فراوانی مطرح است از قبیل اینکه: خاطره چیست؟ چند نوع است؟ کاربرد و فایده آن چیست؟ چگونه و در کجاها باید آن را یافت؟ چگونه باید گفته و نوشته شود؟ تاریخچه خاطره‌نویسی و انواع و اهم خاطره‌نامه‌ها کدام است؟ چگونه می‌توان از آفات خاطره‌نویسی برحذر ماند؟ چگونه باید تعارض خاطرات را برطرف نمود و... ولی به گمان ما همه این سؤالات به‌طور طبیعی و منطقی به چهار محور اصلی برمی‌گردد و آن‌ها عبارتند از:

۱- خاطره‌شناسی

۲- خاطره‌یابی

۳- خاطره‌نگاری

۴- خاطره پژوهی

چنانکه تا کنون نیز اشاره شده است؛ زیرا که این بحث یا درباره هستی و چیستی و ارکان خود خاطرات است که به بخش اول برمی‌گردد و یا مربوط به نقد و ارزش‌گذاری محتوای خاطرات است که عنوان خاطره‌پژوهی می‌یابد - و آنچه که نه مربوط به نقد محتوا و نه مربوط به چیستی خاطرات است، یا مربوط به یافتن و کشف آن است و یا مربوط به نگارش آن و در قلمرو خاطره‌نامه‌ها و ما البته در استقراء و استقصایی هم که کرده‌ایم مطلبی نیافتیم که مربوط به خاطرات باشد و در یکی از چهار محور اصلی نامبرده قرار نگیرد. به علاوه این چهار محور با هم یک سیر و رابطه منطقی نیز تشکیل می‌دهند، پس: ابتدا باید ببینیم خاطره چیست و چگونه تکوین می‌یابد و چند نوع است؛ پس باید آن را بشناسیم: «خاطره‌شناسی»؛ سپس باید ببینیم که در کجا و چگونه یافت می‌شود؛ پس باید آن را بیابیم: «خاطره‌یابی»؛ در مرحله سوم باید آن را ثبت و تدوین نمود: «خاطره‌نگاری»؛ در آخرین مرحله باید به دفع آفت‌ها و رفع تعارضها و پالایش خاطرات پرداخت تا قابل استفاده گردد: «خاطره پژوهی و نقد». بنابراین اگر خاطرات را به کالایی تشبیه کنیم، فن خاطره‌شناسی عمده‌دار قانونمند و استاندارد کردن سیر و مراحل مختلف این کالا - از تکوین و تولید تا عرضه و مصرف - خواهد بود!

ضرورت هر یک از چهار بحث اساسی فوق - چنانکه یادآور شدیم - روشن است و خصوصاً اهمیت قسمت چهارم آن برکسی پوشیده نیست. زیرا اگر پدیده‌ای به نام خاطرات، تحت ضوابط و قواعد مدلل علمی درنیاید و به‌کارگیری

و استفاده از آن حد و حدود معقولی نیابد، آنگاه هر فرد و گروه گمراه یا مفرضی میدان می‌یابد تا به نام خاطرات، یاوه‌ها و خوراکیهای مسمومی را برای تاریخنگاری ملت‌ها و نهضت‌ها تدارک ببینند و اگر محکی برای شناسایی این‌گونه خاطرات نباشد چه بسا در آینده، شاهد داستان‌سراییه‌ها و فیلم‌سازیه‌ها و هنرنماییهایی باشیم که پایه خود را بر همان مجمولات و مهملات بنا کرده‌اند و این البته خطری است که جداً باید در مورد آن به هوش بود و این بحث‌ها می‌تواند گامی، هرچند کوچک در این چاره‌جویی قلمداد گردد. ۸

برخی از کارهای انجام شده

تاکنون در قسمت مباحث نظری چندین ساعت مصاحبه و گفتگوی علمی ترتیب داده شده و نوار و نوشته آنها در آرشیو بخش بایگانی گردیده است. قسمتهایی نیز در «یاد» منتشر شده است. به علاوه نگارش ده مقاله از بخشهای نظری به همراه صدها نکته ادبی و علمی درباره خاطرات و صدها صفحه فیش‌برداری که هنوز نیز ادامه دارد. کوششی بوده است برای پاسخ به سئوالات فراوانی که در این باره وجود دارد.

اما بعضی از کارهایی که در قسمت خاطره‌یابی انجام شده است:

تا کنون بیش از ۴۰۰ شخصیت روحانی، سیاسی، فرهنگی، نظامی و... که در انقلاب و حوادث دهه‌های اخیر نقشی داشته‌اند (چه مثبت - چه منفی) شناسایی شده و لیست اسامی و مشخصات آنان تهیه گردیده است و با حدود ۱۸۰ نفر آنان مصاحبه‌هایی انجام گرفته است. کل نوارهای ضبط‌شده بالغ بر ۵۱۲ ساعت می‌شود که اکثراً بازنویس و نزدیک به $\frac{1}{3}$ آن ویرایش و تنظیم گردیده است. حجم خاطرات پیاده شده بیش از ۱۵۰۰۰ صفحه می‌باشد که فهرست‌برداری آن نیز ادامه دارد. بخش خاطرات امیدوار است که به تدریج بتواند به تکمیل آرشیو خود و جمع‌آوری تمامی خاطرات ارزشمند و ناگفته‌های معاصر بپردازد.

فلامرضا کرباسچی □

(ضمیمه ۱)

نمونه سؤالات اولیه و مشترك

مکان :

تاریخ بیان خاطره :

موضوع :

گوینده خاطره :

شغل : پیشه‌ور □ روحانی □ کارگر □ دانشجو □ معلم : □ و

شرح واقعه :

- ۱- در این واقعه چه نقشی داشتید؟
 تماشاچی نقش آفرین دستیار و معاون بی طرف مخالف موافق
 داخل صحنه ماجرا خارج از صحنه
- ۲- اولین بار چگونه از رخ دادن واقعه آگاه شدید؟
- ۳- اولین بازتاب واقعه در شما و افراد مورد مشاهده چگونه بود؟ از چه کسی و چگونه خبر را دریافت کردید؟
- ۴- در این حادثه نقش کسانی که می شناختید چه بود؟
- ۵- در جریان حادثه کدامیک از حالات زیر در چهره مردم و یا حاضران دیده می شد؟
 ترس شادی اندوه نفرت یأس امید خشم و ...
- ۶- به نظر شما علت وقوع این حادثه - زمینه ها و نقطه اوج و نتایج چه بود؟
- ۷- جزئیات کامل زمان و مکان وقوع حادثه از قبیل تعیین فصل، روز، شب، آفتاب، کوجه خیابان، منزل، پیاده، سواره، سمت و جهت و غیره مشخص شود.
- ۸- بطور خلاصه شناسنامه خاطره و جزئیات آن عبارت است از پاسخگوئی دقیق به سئوالات زیر :
- کجا؟ چه وقت؟ چه کسی؟ با که؟ چند نفر؟ چگونه؟ چرا؟ و؟؟؟

ضمیمه ۴- به نقل از : خبرنگار فرهنگي - اجتماعي - شماره ۱۴ سازمان تبلیغات اسلامی (به نقل از رادیو لندن - بخش فارسی)

پروژه تاریخ شفاهی ایران که از ۵ سال پیش در دانشگاه هاروارد آغاز گردیده، آماده بهره برداری شده است. دانشگاه هاروارد با اختصاص مبلغ قابل توجهی در ۱۹۸۲ تصمیم گرفت که با افراد مؤثر رژیم سابق که در قید حیاتند، پیرامون کیفیت آن رژیم و نقش آنها در تصمیم گیریهای مختلف سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی مصاحبه بعمل آورده و مجموعه این مصاحبه ها را گردآوری نماید. مسئول پروژه يك ایرانی بنام دکتر لاجوردی میباشد.

مصاحبه های مورد نظر در دو مرحله انجام گرفته است. در مرحله اول، به مصاحبه شوندگان اجازه داده شده که هرچه میخواهند نقل کنند و چارچوب بخصوصی تعیین نشده بود. در مرحله دوم، بر اساس آنچه مصاحبه شوندگان در مصاحبه اول خود مطرح کرده اند، سئوالاتی تنظیم شده و آنها به آن سئوالات پاسخ گفته اند. در سئوالات مرحله دوم وقایع و تصمیمات مهمی که مصاحبه شوندگان در آنها نقش داشته اند، مدنظر قرار گرفته است.

مصاحبه ها براساس خواست مصاحبه شوندگان به فارسی و یا به انگلیسی انجام گرفته است. از ۱۲۶ مصاحبه فقط ۱۲ مصاحبه به فارسی است. طول زمان مصاحبه ها بین يك ساعت تا ۴۲ ساعت میباشد. معدل طول مصاحبه ها برای هر مصاحبه شونده ۶/۴ ساعت میباشد.

از ۱۲۶ نفری که با آنها مصاحبه بعمل آمده، ۲۵٪ به شاخه اجرائی حکومت سابق اختصاص داشته که شامل وزرای کابینه میشود. ۲۴٪ از

مصاحبه‌شوندگان در قوه مقننه و احزاب سیاسی (علنی و زیرزمینی) تملق داشته‌اند. ۱۵٪ از مصاحبه‌شوندگان افسران نظامی و امنیتی، ۱۳٪ نویسندگان سیاسی، اساتید دانشگاه و روزنامه‌نگار، ۶٪ صاحبان بخش خصوصی، ۶٪ اعضای دربار، ۵٪ افراد قوه قضائیه و ۴٪ دیپلمات میباشند، ۱۰ نفر از مصاحبه‌شوندگان یعنی ۸٪ آنها زن هستند.

۴۶٪ از مصاحبه‌ها در فرانسه، ۱۳٪ در منطقه واشنگتن دی‌سی، ۱۲٪ در انگلستان، هائیتی و اطریش انجام گرفته است. هرچند که انجام مصاحبه در ایران امکان‌پذیر نبوده، اما در مواردی که بعضی از افراد از ایران بخارج مسافرت کرده‌اند، با آنها مصاحبه بعمل آمده است. برای نوارهای مصاحبه اندیکس تهیه شده است. بعلاوه هر نوار هم بطور جداگانه اندیکس دارد.

۶۰٪ از مصاحبه‌شوندگان هیچگونه محدودیتی برای استفاده از مصاحبه‌خود، مطرح نکرده‌اند. ۱۲٪ از مصاحبه‌شوندگان استفاده از مصاحبه خود را محدود به بعد از مرگ خود کرده‌اند و بنابراین در طول حیات آنها قابل استفاده نخواهد بود.

۱۰٪ از مصاحبه‌شوندگان نقل قول از مصاحبه خود را منوط به اجازه از آنها کرده‌اند. در آینده نزدیک، کپی نوارها در اختیار کتابخانه دانشگاه آکسفورد قرار خواهد گرفت. نوارهایی که مصاحبه‌شوندگان آنها محدودیتی برای استفاده از آنها قائل نشده‌اند، در حال حاضر در دانشگاه هاروارد واقع در کمبریج در ایالت ماساچوست در دسترس محققین قرار دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی